

КАТЕГОРІЇ МАСКУЛІННОСТІ ТА ФЕМІННОСТІ В АНТОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено вияви категорій маскулінності та фемінності в антонімічній системі української мови на матеріалі сучасних художньо-літературних дискурсів. Визначено й проаналізовано гендерні особливості творення та вживання антонімів.

Ключові слова: антонім, гендер, маскулінність, фемінність, мовленнєва поведінка.

Тараненко К. В. Категории маскулинности и феминности в антонимии украинского языка. – Стаття.

В статье исследованы проявления категорий маскулинности и феминности в антонимической системе украинского языка на материале современных художественно-литературных дискурсов. Определены и проанализированы гендерные особенности создания и употребления антонимов.

Ключевые слова: антоним, гендер, маскулинность, феминность, речевое поведение.

Taranenko K. V. Categories of masculinity and femininity in antonyms of Ukrainian language. – Article.

The article is devoted to the category of masculinity and femininity in antonymous system of Ukrainian language on a material of modern artistic and literary discourses. Identified and analyzed gender-specific creation and use antonyms.

Key words: antonym, gender, masculinity, femininity, verbal behavior.

У сучасній лінгвістиці зростає увага до проблем мовленнєвої діяльності як засобу взаємодії людей, зокрема й до ролі мовців у цьому процесі. Пріоритетною тенденцією розвитку мовознавства є дослідження та опис мови у зв'язку з феноменом статі, гендеру. Дедалі частіше мовознавці звертаються до вивчення мовних одиниць із позицій їх творення та вживання чоловіками й жінками окремо, оскільки доведено, що процес сприйняття навколишнього світу (а отже, і засоби його відображення) має гендерні відмінності.

Гендер визначають як сукупність сформованих культурою біологічних і мовленнєвих ознак, соціальних ролей, особливостей психіки й поведінки, якими різняться чоловіки (маскулінні особи) та жінки (фемінні особи) [8, с. 131]. Дослідження мови з позицій гендерної лінгвістики охоплює два аспекти: по-перше, вивчення комунікативної поведінки в цілому та мовленнєвої поведінки чоловіків і жінок зокрема (цій проблемі присвятили свої праці Е. Болтенко [1], Дж. Вуд [11], Л. Корнева [3], Т. Космеда [4], В. Смирнова [8], Л. Ставицька [9] та інші вчені); по-друге, аналіз мови з погляду відображення в ній статі, об'єктом вивчення якого є номінативна система, лексикон, категорія роду тощо (до таких досліджень належать праці Т. Єрофєєвої [2], Т. Мельник [5], О. Поди [6], Л. Семак [7] та інших авторів).

Останні десятиліття українські мовознавці активно долучаються до лінгвістично зорієнтованих гендерних досліджень, проте не можна стверджувати, що українська мовленнєва поведінка та лексичні й граматичні засоби її репрезентації вивчені з позицій статево-рольових характеристик. Зазвичай дослідники розглядають загальні закономірності гендерного вибору мовних засобів, однак повсякчас оминають докладний аналіз окремих лексичних одиниць. Потребують детального вивчення вияви маскулінності й фемінності в антонімічній системі сучасної української мови,

оскільки свідоме утворення та використання антонімічної пари – це вияв соціальної індивідуальності мовця, відображення його стереотипної мовленнєвої поведінки. Тому ми прагнемо дослідити вияви категорій маскулінності й фемінності в антонімічній системі української мови, а також проаналізувати й розмежувати гендерні особливості творення та вживання антонімів.

Дослідження психології, психолінгвістики й гендерної лінгвістики дають підстави стверджувати, що існують почуття, які переживають лише жінки або лише чоловіки, є думки, які формуються у свідомості лише жінки або лише чоловіка, а отже, є вибір мовних засобів, що відповідає цим закономірностям, природний для одних і не обов'язковий для інших. Деякі тенденції добору засобів вислову мовцями різної статі було помічено під час дослідження прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови за допомогою спрямованого асоціативного експерименту (до слова-стимулу респондентам потрібно вказати антонім). Антонімічна інтенція є одним із найсильніших психолінгвістичних виявів мовленнєвої поведінки: слово-стимул викликає антонімічне слово-реакцію (там, де це можливо). Запропонувавши жінкам дібрати перші антонімічні асоціації до слова-стимулу *грубий*, у результаті експерименту ми отримали такі антоніми: *ніжний, ввічливий, делікатний, ласкавий, чуйний, лагідний, вишуканий*. Чоловіки, які брали участь в експерименті, крім загальномовного антоніма *ніжний*, назвали переважно такі слова: *культурний, м'який, точний* [10]. Легко помітити, що жінки надають перевагу емоційно-чуттєвій стороні явища дійсності, натомість чоловіки – конкретності та предметності. Це стало емпіричним підтвердженням тези Е. Болтенко про те, що жінки більше, ніж чоловіки, зосереджені на своєму внутрішньому світі, тому в їхньому лексиконі трапляється більше слів, які описують почуття,

емоції. Мова й мовлення чоловіків характеризуються стислістю, чіткістю, динамічністю, агресивністю та демонстрацією переваги [1].

Для дослідження вияву маскулінної й фемінної мовленнєвої поведінки крізь призму антонімічної системи мови обрано художньо-літературні дискурси сучасних українських поетів і прозаїків (Святослава Вакарчука, Любка Дереша, Сергія Жадана, Юрія Іздрика) та письменниць (Любо Дашвар, Ліни Костенко, Жанни Куяви, Марії Матіос). Вибір авторів художньо-літературних дискурсів урахував гендерний, віковий і територіальний аспекти. Одиницями дослідження типу мовленнєвої поведінки авторів різної статі стали актуалізовані предикативно-модальні антонімічні пари – антонімічні пари, які в складі самостійного речення, висловлення є виразниками основної думки адресата.

Категорія фемінності виявляється в мові й мовленні в м'якості, поступливості та емоційності, що реалізується конкретними мовними засобами. У процесі аналізу чоловічих і жіночих художньо-літературних дискурсів помічено, що в антонімічній системі жінок переважають опозиції, побудовані на основі емоційно-оцінних слів. Наприклад, до антонімічної пари належать слова, які безпосередньо позначають почуття (*Коли щось триває так довго, вже не має значення, що воно таке – ненависть чи любов <...> до всього особистого стаєш байдужим* [19, с. 110]), або слова, у значенні яких дається оцінка предмета, явища, дії, стану тощо (*Вже й не знаю, чи мені зараз зле, чи добре* [16, с. 78]). Безумовним виявом категорії фемінності є використання антонімічних слів, у яких емоційне ставлення до предмета чи явища виражається граматичними способами, особливими суфіксами або префіксами: *Білесенький цвіт облітає на чорну землю, собачка Альма чмише у ньому носом, дошукується зелених віхтиків трави* [19, с. 119]. Чоловіки у своєму мовленні також вдаються до опису внутрішнього стану, почуттів і переживань, проте оперують нейтральними з позицій емоційності антонімами: *Я ж опинився в парадоксальній ситуації – як би глибоко не відкривався, я не ставав від цього слабшим, а мій суперник – сильнішим* [12, с. 41]. Якщо в жіночому мовленні домінують слова на позначення оцінки предмета, явища, дії чи стану, то в маскулінному мовленні вказується на результат явища, дії чи стану без вказівки на особисте ставлення: *З Льоліком завжди так – влітку він пітнів, взимку мерз, за кермом йому було незручно, і в костюмі він почувався невпевнено* [13, с. 15].

Звичайно, оскільки жінки більше, ніж чоловіки, зосереджені на внутрішньому світі, у їхньому лексиконі переважають прикметники, прислівники та дієслова, які передають емоційно-психологічний стан людини. Тоді як мовлення чоловіків

насичене іменниками й дієсловами з конкретним предметним значенням. Ця особливість позначається також на особливостях використання антонімів.

Маскулінній мовленнєвій поведінці притаманні векторні антоніми, що позначають протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *Буде збирати на пляжах каміння / і викидати його в океан* [18]. Найбільш широко векторні антоніми представлені дієсловами: *Все починається, коли зникає все* [17]; *В серці – сум, / Але я не жалкую, / Не тримай, відпусти* [17]. Чоловіки досить часто вдаються до описів процесів, дій, рухів, життя сприймається як постійна черга подій: *Народжуйте веселих дітей. / Помирайте в своїх кімнатах. / Кидайте це чортове місто. / Повертайтеся в нього* [18]. У мовній картині чоловіка реальна дійсність закріплена як безперервний процес, у якому він відслідковує розвиток окремих подій, явищ, обставин: *Але вона мовчала й дивилася, ніби дійсно втішалася / усім випадковим будинкам з дахами холодними. / І навіть коли можна було піти – вона лишалася, / і навіть коли можна було залишитись – вона виходила* [18]. Повсякчас чоловіки вдаються до прийому нанизування антонімічних дієслівних пар: *І все є так, як повинно бути. / Все трапляється і все буває. / І серце його нас щоранку будить, / підтримує, / змушує, / убиває* [18]. Жінки також використовують цей прийом, проте вживають набагато ширшу емоційну гамму: *Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якою налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинали і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря й води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; йшли в монастирі грішники і пускалися в найлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим, судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчували війни <...>* [16, с. 126].

Вияв категорії фемінності не заперечує вживання в мовленні векторних антонімів, проте вони також репрезентують емоційно-вольову сферу особистості: *Дружина то радіє, то плаче* [19, с. 340]. Динамічний тип маскулінної мовленнєвої поведінки вимагає вживання конверсивних антонімів, які позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії або відношення в межах однієї спільної ситуації: *Я вивозив теплих банкірів у приміській лісі. / Купував губернаторів і продавав голоси* [18]. У мовленні жінок за допомогою антонімів-конверсивів увага зосереджується не на уявленні про життя чи світ, а на своєму внутрішньому світі: *І – замість відвертатися – підставляю обличчя їхнім дощам і сама шукаю уста* [16, с. 1]. І якщо маскулінне мовлення більш орієнтоване на дію, динаміку, зачіпаючи когнітивний і соціаль-

ний складники особистості, то фемінне – на емоції й почуття, що складають емоційно-вольовий чинник: *Колись я сказала йому напівжартома-напівсерйозно: «Ось уже майже рік у мене триває час обіймати, а твій годинник показує час ухилитися від обіймів»* [16, с. 54].

Мовленню чоловіків властиві стверджувані синтаксичні конструкції з комунікативною стратегією переконання, саме тому вони звертаються до протилежних полюсів явищ дійсності, не визнаючи наявності «золотої середини» між ними. Через це в їхньому мовленні легко помітити комплементарні антоніми, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *Нехай там будуть тільки їнь і янь* [17]; *Твоя земля чекає на захід або на схід, / З заходу і на схід, з заходу і на схід* [17]; *Ніхто не надає особливого значення стосункам із жінками, всіх захоплюють стосунки із життям і смертю, ніхто не знає, що жінки – це і є життя і смерть* [13, с. 294].

У фемінному мовленні градуальні антоніми переважають над усіма іншими видами. І це не дивно, оскільки жіночому мовленню не властива гранична протилежність, крайні ступені вияву, чітке розмежування, радикальне протиставлення явищ, властивостей, дій тощо. Переважають зазвичай антоніми на позначення якості та характеристики особи (*Безкінечне мовчання тише тишу – і раптом уривається беззвучним зітханням великого, могутнього чоловіка, що цілує коліна маленької зіщуленої жінки* [16, с. 80]; *А тоді вона запитає, хто він? Бог? Чи диявол? Чи один у трьох лицах?* [16, с. 26]), дії (*Проте при мені не було пам'яті про покинуте життя: я не вміла згадати нічого, що зі мною траплялося на землі, хто там zostався, кого я любила, кого ненавиділа, з ким приятелювала, кому заздрила* [16, с. 117]), ознаки дії чи якості (*Знаєш, коли ставало геть зле, нестерпно, я відчиняв балкон і вдвлявся у ніч, наче чекав приходу небесної жінки, щоб настала мить дурману, чи забуття, чи*

безумства – лише ні крихти дійсності. А жінка прийшла – така маленька, така земна і ласкава, що я й не зчувся, як стало добре [16, с. 18]), стану (*Не сіро і сонно, як то було дотепер, а яскраво й бурхливо* [15, с. 18]). Наведені градуальні антоніми доводять, що вони, на відміну від антонімів, помічених у мовленні чоловіків, виражають не переконання, доведення протилежних фактів, світобачення життя як вияв його в крайніх пунктах існування, а плінність людського існування через різноманітні вияви. Мезоніми фемінного мовлення пом'якшують виклад, роблять його більш демократичним, а тому легше сприймаються, без увиразнення конфлікту.

Лінгвістичним виявом категорії фемінності в мовленні вчені вважають також явище неточного називання предметів. В антонімічній системі української мови це представлено явищами прихованої протилежності, асиметричними (прагматичними, індивідуально-авторськими або контекстуальними) антонімами. Наприклад, координатні антоніми *схід* та *захід* розвивають у контексті не значення місця, а переносять його на інші явища суспільного життя: *Схід зображається червоним і прорадянським, Захід – націоналістичним і антиросійським* [19, с. 378]. Загальномовні антоніми *схід* та *захід* допомагають автору створити контекстуальні антонімічні пари *червоний – націоналістичний* і *прорадянський – антиросійський*. Прагматичні антоніми *душа* та *тіло* допомагають увиразнити протиставлення багатозначних дієслів *кривилася* й *цвіла*: *А Ярина хотіла пожити. Нехай і кривилася тілом. Зате душею цвіла* <...> [15, с. 86]. Такі опозиції набувають статусу антонімів за умови розвитку в них якісного значення, зокрема й на рівні метафоричних значень. Метафоричні протиставлення увиразнюють виклад, проте не мають однозначного тлумачення: *А на селі люди з освітою – то вам не абихто чи темнота якась, а всезнаюча і ясна голова!* [15, с. 13]. Метонімічне перенесення властивостей одного

Таблиця 1

Гендерні особливості антонімічної системи української мови

	Антонімічна система маскулінного мовлення	Антонімічна система фемінного мовлення
1	Вживаються нейтральні з позицій емоційності антоніми.	Переважають опозиції, побудовані на основі емоційно-оцінних слів.
2	Вказується на результат явища, дії чи стану без вказівки на емоційне ставлення.	Домінують слова на позначення оцінки предмета, явища, дії чи стану.
3	Переважають іменники та дієслова з конкретним предметним значенням.	Переважають прикметники, прислівники та дієслова, що передають емоційно-психологічний стан людини.
4	Кількісна перевага векторних антонімів над рештою видів.	Кількісна перевага градуальних антонімів над рештою видів.
5	Властиві комплементарні антоніми, що вживаються з метою переконання на ствердження.	Властиві мезоніми, що пом'якшують виклад, зображення всього спектра почуттів, ознак і властивостей.
6	Схильність до об'єднання антонімів у межах одного речення.	Схильність до творення асиметричних антонімічних відношень.

явища дійсності на інше також зумовлює появу контекстуальних протиставлень: *Ти людина, а він чурбан*, – резюмує дружина [14, с. 259]; *Жінкам потрібні лицарі, а не ховрашки* [14, с. 131]; *Він їй – душу, а вона йому – насміхи. Він їй – серце, а вона йому побрехеньки* [15, с. 31].

Під час побудови антонімічної пари жінки частіше, ніж чоловіки, вдаються до мовних експериментів, вживаючи замість опозита з негативним значенням евфемізм (*Як не сумно те визнавати, але ніхто не знає, що в даний момент є ліпшим і кориснішим для кожного з нас – жити чи <...> піти за світи і не мучитися* [15, с. 21]) або створюючи індивідуально-авторські опозиції (*І то не зважала на те, чи чорнявий був глава сімейства, чи русявий, чи високий, чи низький, чи з твердими біцепсами, чи худорлявий* [15, с. 135]).

Отже, між структурою антонімічних систем та особливостями їх організації в адресантів різних статей помічена істотна гендерна різниця, що виявляється в структурно-семантичному, функційному та прагматичному аспектах. Для більш виразного розмежування зазначених відмінностей представимо результати аналізу в табличній формі (табл. 1).

Таким чином, докладно проаналізувавши антонімічну систему в мовленнєвій поведінці чоловіків і жінок із позицій гендерної лінгвістики, ми визначили основні лінгвальні вияви категорій маскуліності й фемінності. У результаті дослідження вдалось розмежувати гендерні особливості творення та вживання антонімів української мови. Подальшого дослідження в такому аспекті потребують інші лексичні одиниці.

Література

1. Болтенко Э. Стереотип как основание гендерных исследований в лингвистике / Э. Болтенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bspu.ab.ru/Journal/vesnik/ARHIW/N4_2002/1_sekz/boltenko.html.
 2. Ерофеева Т. Языковая единица в гендерном рассмотрении / Т. Ерофеева // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2008. – № 9(110). – С. 35–40.
 3. Корнева Л. Гендерный аспект коммуникации / Л. Корнева // Филологические науки. – 2013. – № 13. – С. 106–113.
 4. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : [колект. монографія] / [Т. Космеда, Н. Карпенко, Т. Осіпова, Л. Саліонович, О. Халіман] ; за наук. ред. Т. Космеда. – Х. : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди ; Дрогобич : Коло, 2014. – 470 с.
 5. Мельник Т. Гендер як наука та навчальна дисципліна / Т. Мельник // Основи теорії гендеру : [навч. посібник] / за ред. В. Агеєвої. – К. : К.І.С., 2004. – С. 10–30.
 6. Пода О. Фемінітиви та маскулінітиви як гендерні маркери журнальних заголовків у контексті гендерної політики західноукраїнських часописів для жінок / О. Пода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/gn/2008_3/files/GN_03_08_Poda.pdf.
 7. Семак Л. Семіотичний підхід до вивчення лексичної синоніміки в сучасній жіночій прозі / Л. Семак // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія «Філологія. Мовознавство». – 2014. – Т. 221. – Вип. 209. – С. 85–88.
 8. Смирнова Т. Специфика использования гендерного фактора в языке рекламы / Т. Смирнова, О. Котик // Вестник Севастопольского государственного технического университета : сб. науч. трудов. Серия «Филология». – Севастополь, 2004. – Вып. 51. – С. 31–36.
 9. Ставицька Л. Мова і стать / Л. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34.
 10. Тараненко К. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматики антонімії української мови / К. Тараненко // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2014. – Вип. 15. – С. 79–87.
 11. Wood J. Gendered lives: communication, gender and culture / J. Wood. – Wadsworth : Cengage Learning, 2009. – 386 p.
- ### Джерела ілюстративного матеріалу
12. Дереш Л. Намір! / Л. Дереш. – Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2008. – 272 с.
 13. Жадан С. Ворошиловград : [роман] / С. Жадан. – Х. : Фоліо, 2011. – 442 с.
 14. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
 15. Куява Ж. Дерево, що росте в мені : [роман] / Ж. Куява ; передм. В. Лиса. – Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 224 с.
 16. Матіос М. Чотири пори життя / М. Матіос. – Львів : Піраміда, 2009. – 293 с.
 17. Океан Ельзи // Наше: тексти пісень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashe.com.ua/artist/4>.
 18. Жадан С. Вірші / С. Жадан // Поетичні майстерні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://maysterni.com/user.php?id=161&t=1&sf=1>.
 19. Роздобудько І. Дві хвилини правди / І. Роздобудько. – К. : Нора-друк, 2008. – 284 с.